Odbitka z tomu VII „Przeglądu Geograficznego" 1927 r.

ALEKSANDER MACIESZA

Mazowsze Płockie jako odrębny regjon geograficzny[1])

(Mazovie de Płock comme une région géographique)

Zagadnienie podziału niżu Polskiego, a w szczególności niziny Mazowieckiej, nie jest dotąd rozwiązane. Zjazd Krakowski, zwołany w 1922 r. celem ustalenia nomenklatury geograficznej, polecił jedynie tylko podział pasa Wielkich Dolin na trzy niziny, nadając nazwę niziny Mazowieckiej, krainie położonej nad środkową Wisłą, dolnym i środkowym Bugiem oraz nad Narwią. Od dalszego rozgrupowania nizin na poszczególne jednostki geograficzne Zjazd się wstrzymał, biorąc pod uwagę, że pojęcia o nich, jak wykazała dyskusja, są niedostatecznie skrystalizowane.

Obecnie, gdy niż Polski został szczegółowiej zbadany, mamy możność rozgrupowania niziny Mazowieckiej, czego się potrzeby nauki i życia domagają. Zarówno geografja jak i antropogeografja obyć się nie mogą bez podziałów na mniejsze jednostki terytorjalne. Świadczą o tem istniejące różnorodne próby podziałów, dotąd nieuzgodnione i nieustalone. Rozwijający się obecnie u nas ruch regjonalistyczny wymaga także rozgraniczenia obszaru niżowego na poszczególne krainy, aby organizacje regjonalne i instytucje naukowe lokalne mogły prowadzić swe prace na ściśle oznaczonych terenach. Wreszcie wymagają tego codzienne potrzeby życia. Przy obecnym podziale administracyjnym Polski na powiaty i województwa często, dla oznaczenia obszarów pośrednich co do wielkości między niemi, używane są nazwy niewłaściwe, jak „ziemia warszawska", „ziemia płocka", będące odmianą nazw dawnych gubernij, które powinny być zaniechane i zapomniane. Zamiast tych nazw dla oznaczenia obszarów o charakterze mniej więcej jednolitym, a większych od po-

[1]) Referat wygłoszony na XII-ym Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich w Warszawie 1925 r.

wiatu, powinny być używane jedynie nazwy odrębnych regjonów geograficznych.

Kraina położona nad środkową Wisłą była znana od zarania dziejów naszych pod nazwą Mazowsza. Nazwa ta weszła do nauki geografji dość późno. Wincenty Pol, wyróżniając na obszarze Polski krainy fizjograficzne, Mazowsza jako osobnej krainy nie wyodrębnił. Obszary bowiem północnej Polski nie były przez niego szczegółowo badane. Dopiero Oskar Kolberg dał podział Mazowsza wedle geograficznego, jak sam mówi, ziem mazowieckich położenia. Rozróżniał on: 1) Mazowsze polskie t. j. kraj zachodni, mimo niemałych obszarów leśnych, przeważnie rolniczy, szeroko po lewej stronie Wisły położony; 2) Mazowsze leśne, podlaskiem także zwane (wschodnie) po prawej stronie Wisły, a lewej Bugu położone; 3) Mazowsze stare, po prawej stronie Wisły, prawej Bugu i obu brzegach Narwi rozłożone; 4) Mazowsze pruskie.

W. Nałkowski rozróżniał krainy Mazowsza północnego i Mazowsza południowego. Pierwszą zalicza do północnego pasa wyżyn pojezierza Pruskiego (i Mazowieckiego). Wzmiankuje W. Nałkowski o Mazowszu północnem tylko tyle: „Ważniejsze miasta Pojezierza Pruskiego: Płock, Toruń, Chełmno, Grudziądz, leżą na jego stromej krawędzi, spadającej ku Wiśle“. Południowe Mazowsze rozpatruje on łącznie z Podlasiem i niziną Radomską jako jedną krainę, zaznacza jednak przy tem, że jeziorna wyżyna Gostyńska jest niejako południową forpocztą Pojezierza.

Prof. Pawłowski wyróżnia Mazowsze Północne, między Pissą, Narwią, Wisłą i jeziorami Mazurskiemi. Zaznacza jednak co następuje: „Równina Północnego Mazowsza przechodzi na lewy brzeg Wisły i tu rozpościera się na północ od Bzury, jako kraina urozmaicona na północy i pełna jezior, więcej równa i dobrze zaludniona na południu (Kutno), prawie bezleśna. Równina ta, zwana także Gostyńską, stanowi przejście z Mazowsza do Kujaw.

Prof. A. Sujkowski, płoczczanin, pisze w swej „Geografji Ziem Dawnej Polski“ o Mazowszu obszernie i szczegółowiej, dzieląc je na Mazowsze prawobrzeżne, od Skrwy do Narwi, i Mazowsze Południowe, między Kujawami a Wyżyną Łukowską.

Prof. S. Lencewicz rozróżnia Mazowsze Południowe i Północne, szczegółowo tych jednostek terytorjalnych nie charakteryzuje i nie rozgranicza.

Według Ant. Rehmana Mazowsze obejmuje kraj po obu stronach Wisły, na przestrzeni od ujścia Radomki po ujście Bugu leżący. Nizina Mazowiecka według niego zajmuje tylko kraj na zacho-

dnim brzegu Wisły położony, zamknięty samą Wisłą, brzegiem Śląsko-Polskiej wyżyny i Wielkopolskiem pojezierzem. Najniższą część tej niziny, czworobok, zamknięty pomiędzy Wisłą, Bzurą i prawym dopływem Bzury, Utratą, nazywa on Niższem Mazowszem. Wyniosłości zaś zachodnie i południowe, w kierunku Rawki i Pilicy, nazywa Wyższem Mazowszem.

W obecnie używanych podręcznikach szkolnych (P. Sosnowskiego, A. Nałkowskiej) spotykamy te nazwy użyte do oznaczenia innych obszarów. Mazowszem Niższem jest nazywany obszar położony na zachód od Podlasia a na wschód Wielkopolski i Kujaw. Nazwą Mazowsza Wyższego jest oznaczany obszar, leżący między Orzycem a Drwęcą.

Prof. L. Sawicki używa w swoich podręcznikach i mapach nazwy Mazowsze Wyżynne do określenia północnej części Mazowsza, a nazwy Mazowsze Nizinne do oznaczenia Mazowsza południowego.

Z tego wszystkiego wynika, że istnieje potrzeba podziału Mazowsza na mniejsze jednostki geograficzne i że dotychczasowe podziały nie są ustalone i dostatecznie skrystalizowane. Przy tych podziałach opierano się zwykle na jednym jakimkolwiek momencie geograficznym (morfologicznym, topograficznym lub biogeograficznym). Przy podziale tak jednolitej krainy, jaką jest nizina Mazowiecka, nie może być brany pod uwagę jedynie czynnik morfologiczny. Wysokość wzniesienia bowiem nad poziom morza na terenie nizinnym nie może być uważana za cechę rozróżniającą, ze względu na swe niewielkie wahania.

Określenia: Mazowsze Wyższe i Mazowsze Niższe wobec tego nie mogą być uznane za odpowiednie. Dość spojrzeć na mapę: węzeł hydrograficzny Mławski jest niższy i mniej rozległy od węzła hydrograficznego Mszczonowskiego.

Podział niziny Mazowieckiej na Mazowsze Północne i Mazowsze Południowe i przyjęcie Wisły jako granicy tych terytorjów nie może być nadal utrzymany po wyjaśnieniu roli wielkich rzek, a w szczególności Wisły, jako czynnika nie rozdzielającego, lecz łączącego. Z tego samego względu nie powinien być używany podział O. Kolberga. Wynika stąd, że dotychczasowe podziały Mazowsza, jako nieodpowiednie, powinny być poddane rewizji i zastąpione przez nowy.

Zasady do rozgraniczenia krain geograficznych mamy już wytknięte w naszej literaturze geograficznej i w dostatecznym stopniu ustalone.

W podziałach na kraje lub krainy rzeczą rozstrzygającą, według Nałkowskiego, jest nie tyle wyszukanie naturalnych objektów granicznych, jak góry, morza, rzeki, ile raczej wynalezienie odrębnych właści-

wości i cech charakterystycznych pewnego obszaru, różniących go od obszarów sąsiednich. „Na obszarach, pozbawionych wybitnych objektów geograficznych, zasada wyszukiwania przedewszystkiem cech charakterystycznych, a nie granic narzuca się sama przez się“. „Dzieląc obszar na krainy geograficzne t. j. takie, na których człowiek znajdował pewne podobieństwo warunków, należy — mówi znowu prof. Sujkowski — ostrożnie się posiłkować granicami fizjograficznemi, a zarazem uwzględniać warunki, wytworzone przez historję, czasem nawet współczesne warunki gospodarcze i wogóle zakres pracy ludzkiej i oddziaływań stosunków społecznych. Taki podział nie może być jednolitym (każda klasyfikacja jednolita musi być sztuczna), lecz musi być wynikiem różnych czynników, oddziaływujących pośrednio na losy człowieka“. „Te same warunki geograficzne — jak mówi W. Nałkowski — mają różną wartość w różnych fazach dziejowego rozwoju; prócz tego człowiek w miarę rozwoju dziejowego staje się coraz bardziej panem przyrody, przy pomocy potężnych środków technicznych, komunikacyjnych nieraz łączy on to, co przyroda rozdzieliła, a dzieli to, co ona połączyła, a więc w ugrupowaniach się nawet tak terytorjalnych, jak państwowych, on, a nie przyroda, będzie miał głos przeważający“. Słusznie powiedział E. Reclus: „Geografja jest historją w przestrzeni, a historja — geografją w czasie“. Z tego wynika, że do wyszukania cech charakterystycznych pewnej krainy potrzebna jest nie tylko szczegółowa znajomość jej stanu teraźniejszego, lecz także i przeszłości. Jeżeli więc obecnie ośmielam się zabierać głos w sprawie antropogeograficznego podziału Mazowsza, to tylko dlatego, że północno-zachodnia część Mazowsza stanowi przedmiot mojego bliższego zainteresowania od 24-ech lat, zarówno pod względem antropogeograficznym, jak i historycznym, i że nagromadziłem pewną ilość faktów, które mogą, według mojego mniemania, posłużyć za podstawę do wydzielenia Mazowsza Płockiego jako odrębnego regionu geograficznego.

Mazowsze występuje na widownię dziejową dość późno, bo w XI wieku. Od zarania dziejów na terenie Mazowsza wyodrębniają się dwa regjony: północno-zachodni — Płocki i południowo-wschodni — z głównym ośrodkiem w dawnych czasach Czerskiem, a następnie Warszawą. Sporo cennych danych dotyczących tej sprawy zawierają prace Bronisława Chlebowskiego, a mianowicie artykuł „Warszawa“, zamieszczony w Słowniku Geograficznym oraz osobno wydana nakładem Tow. Miłośników Historji „Warszawa za Książąt Mazowieckich“.

Regjon Płocki był terenen wcześniejszego osadnictwa historycznego, stanowił dzielnicę książąt i biskupów płockich oraz rządził się osobnemi prawami, jak na to wskazuje Helcel w „Pomnikach Prawa Polskiego“.

Regjon Warszawski stanowił teren późniejszego osadnictwa. „Ta część ziemi polskiej — jak pisze Br. Chlebowski — otoczona zewsząd błotnistemi przeważnie dolinami wielkich rzek, pokryta bagnistą puszczą, stanowiła jakoby wyspę, do wnętrza której nie mogła się długo przedostać kultura, ogarniająca przyległe obszary. Południową granicę tej wyspy stanowi Pilica, zachodnią, na lewem dorzeczu Wisły, Bzura, na prawem zaś Narew, północną — Bug, od wschodu oblewa ją Liw i osłaniała puszcza płaskowzgórza łukowskiego, Wieprz zaś odgraniczał od południo-wschodu". Pod względem kościelnym zależał ten obszar od biskupów poznańskich. Pod względem politycznym regjon Warszawski stanowił dzielnicę książąt Czerskich a następnie Mazowieckich. Miała ona osobne prawodawstwo: zbiór Macieja z Różana 1448 r., a potem P. Goryńskiego „Statuta ducatus Mazoviae" (Kraków 1541).

Mazowsze Płockie było dzielnicą kresową, zaludnioną przez drobną szlachtę, Mazowsze zaś Warszawskie dzielnicą niekresową z przewagą większej własności.

Różny bieg dziejów tych krain zależał od ich odrębnych właściwości geograficznych. Różnice te występują przedewszystkiem w charakterze dorzecza. Mazowsze Płockie leży w dorzeczu dolnej Wisły, dwa razy prawie większem od dorzecza Mazowsza Warszawskiego, na skutek przyjęcia wód Bugo-Narwi. Z tej przyczyny na Mazowszu Płockiem są duże powodzie wiosenne a stosunkowo mniejsze i mniej nagłe powodzie letnie świętojańskie, niż w dorzeczu Wisły środkowej i górnej. Przez Mazowsze Płockie przechodzi wielki szlak wodny ze wschodu na zachód Bugiem i Wisłą. Mamy zapisane w Kronice Nestora pod 1041 r.: „szedł Jarosław w łodziach na Mazowszany". Tą drogą posuwa się osadnictwo polskie z Mazowsza od zachodu, w górę Buga i Narwi tudzież ich dopływów. Mazowsze zaś Warszawskie leży przy szlaku wodnym, idącym z południa na północ i zachód, na skrzyżowaniu z drogami lądowemi.

Układ rzek w tych dwóch krainach jest odmienny. Rzeki Mazowsza Płockiego płyną w kierunku przeciwnym w stosunku do Wisły, na Mazowszu zaś Warszawskiem w tym samym kierunku, co Wisła. Mazowsze Płockie posiada wysoki prawy brzeg Wisły, Mazowsze Warszawskie niski.

Pod względem geologicznym Mazowsze Płockie przedstawia także pewne odrębności, a mianowicie: posiada ono grubszą pokrywę dyluwjalną w porównaniu z Mazowszem Warszawskiem. Na Mazowszu Płockiem dominujące miejsce zajmują osady moren dennych i końcowych. Na Mazowszu Warszawskiem jedno z pierwszych miejsc zajmują

osady fluwioglacjalne. Dla Mazowsza Płockiego bardziej są charakterystyczne krajobrazy moreny dennej i czołowej, dla Mazowsza Warszawskiego krajobraz wydmowy. W ścisłym związku z budową geologiczną występują wyraźne różnice pod względem rodzajów gleb. Przeważającemi typami gleb na Mazowszu Płockiem są bielice i gliny, na Mazowszu Warszawskiem piaski. Przez to Mazowsze Płockie stało się terenem wcześniejszego osadnictwa i jest krainą rolną z rozwiniętym przemysłem cukrowniczym. Mazowsze zaś Warszawskie, kraina późniejszego osadnictwa o słabym rozwoju rolnictwa, przekształciło się w krainę handlową i przemysłową.

Pod względem klimatycznym dają się także stwierdzić pewne różnice, chociaż obie krainy należą do jednej dziedziny klimatycznej. Mazowsze Płockie w porównaniu z Warszawskiem ma miejszą ilość opadów przeciętnie rocznie i w miesiącu lipcu oraz niższą temperaturę lipca.

Szczególnie duże różnice uwydatniają się w stosunkach komunikacyjnych. Na Mazowszu Płockiem ma miejsce kierunek dróg równoleżnikowy. Dawne drogi, główny gościniec Warszawa—Gąbin—Toruń oraz Warszawa—Zakroczym—Raciąż—Brodnica, a także po części Nowy Dwór—Mława, szły w kierunku równoległym do Wisły. Taki sam kierunek mają obecnie linje kolejowe Warszawa—Toruń, Nasielsk—Lubicz oraz Nowy Dwór—Mława. Stolica Mazowsza Płockiego, Płock, który za czasów Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego był nawet stolicą Polski, pod względem rozrostu i zaludnienia pozostał daleko w tyle za innemi miastami, oraz został wyprzedzony przez Warszawę, która wystąpiła na widownię historyczną dopiero około połowy XIII wieku. Warszawa stała się następnie ośrodkiem ekonomicznym, politycznym i umysłowym Mazowsza Warszawskiego, a na sejmie lubelskim 1569 r. została wyznaczona jako miejsce odbywania sejmów, a nareszcie od r. 1596 stała się rezydencją królewską i stolicą całego państwa. To spowodowały położenie i odmieny układ dróg na Mazowszu Warszawskiem w porównaniu z Mazowszem Płockiem.

„Warszawa jako naturalny ośrodek życia zbiorowego powstała — pisze B. Chlebowski — w punkcie wskazanym przez samo ukształtowanie fizyczne obszaru, tam, gdzie naturalne trakty lądowe, idące od południa ku północy, grzbietami wododziałów Warty i Wisły (Warty—Pilicy), tudzież Bzury i Wisły, schodzą się z bocznemi traktami od wschodu, południa i zachodu, także biegnącemi po linjach wododziałów, by wraz z niemi przekroczyć Wisłę i na jej prawym brzegu rozdzielić się na kilka kierunków. Gwiazda naturalnych dróg lądowych i nieregularna gwiazda zbiegających się dróg wodnych mają swój środek

w punkcie, który zajęła Warszawa. Późniejsze drogi sztuczne: szosy i koleje żelazne niewiele odstąpiły od kierunków wskazanych przez warunki orograficzne".

Z tego wszystkiego wynika, że północno-zachodnia część niziny Mazowieckiej różni się znacznie pod względem antropogeograficznym od jej południowo-wschodniej części i powinna być traktowana jako odrębny regjon geograficzny pod nazwą Mazowsza Płockiego. Nazwa ta jest używana w życiu codziennem i zawiera w sobie zarówno moment geograficzny, jak i antropogeograficzny (położenie i zaludnienie). Zawiera też ona w sobie do pewnego stopnia i określenie granic.

Rzeki Skrwa Północna i Skrwa Południowa stanowią granicę zachodnią gwary mazurskiej i oddzielają Mazowsze Płockie od Ziemi Dobrzyńskiej (Pojezierza Dobrzyńskiego) i Kujaw. Rzeki Orzyc i Narew odgraniczają Mazowsze Płockie od Mazowsza Pruskiego (Pojezierza Pruskiego) i puszcz Kurpiowskich. Wisła, Bzura i Ochnia odgraniczają od Mazowsza Warszawskiego i Mazowsza Łódzkiego.

Zestawiając wszystko, przychodzimy do wniosku, że Mazowsze Płockie ma swoją wyraźną indywidualność i że musi być wyróżnione przy rozgrupowaniu niziny Mazowieckiej, ze względu na swe odrębne cechy fizjo- i antropogeograficzne oraz wyraźne granice. Przyjęcie nazwy „Mazowsze Płockie" przyczyni się do wyrugowania określeń administracyjnych, powstałych wskutek rozbiorów, i będzie bardziej odpowiadało potrzebom nauki i życia.
